

יוסיף דעת

"זכבר נהגו העם"

"מנהג אבותינו תורה היא", כפי שאמרו התוספות במסכת מנחות (כ, ב), ו"אין להקל בשום מנהג ואפילו מנהג קל" כפי שכתב רבי מימון הדיין אבי הרמב"ם, ו"הקבלה תבטל החקירה לפי שחכמת השם למעלה מחקירתנו, וככה יקרה לנו מן הדין בכל דבר שיש קבלה ביד הזקנים והזקנות מעמנו, ולא נסתור קבלתם רק אחר הקיום שאינו באפשר חלילה, ולמה נסתור קבלתם ואין קבלה פושטת ביד עמנו רק שקבלו אותה דור אחר דור עד משה רבנו עליו השלום אוד עד הנביאים" כדברי הרשב"א הידועים (בש"ת סימן ט), ו"כל המפקק על נימוסינו ומנהגינו צריך בדיקה אחריו" כדברי החת"ם סופר (ש"ת או"ח סימן נא), וב"שכלי הלקט" (סימן כג) כתב "מצווה להחזיק מנהג הראשונים בכל מה שאדם יכול להחזיק". רבנו תם אף למד הלכה ממנהג הנשים ("ספר הישר" עניינים שונים דף עה, ב): "שנשים שלנו מנהג כידם לכבות ולהדליק, ואני ראיתי בעיני ואשאלם ותאמרנה כן, ואם אינן נביאות - בנות נביאות הן", וכן כתב ה"חיות יאיר" (ש"ת סימן רלד) "ולענין הלכה למעשה נראה, דכל מה שנתפשט אצל הנשים מנהגו, הנח לישראל, דמסתמא נודעו בנסיין והורה להם מורה להתיר".

המנהגים נקבעו בישראל מדור דור, "וחייב כל אדם לבלתי שנות מנהגם דאמרין מנלן דמנהגא מילתא היא, שנאמר אל תסוג גבול רעך אשר נבלו ראשונים" - כפי שנפסק בטור (הו"מ סימן שסח, ו) בשם רב שרירא גאון. ה"ח"ת"ם סופר" כתב (יו"ד סימן קו) כי שינוי מנהג אבותינו הוא איסור תורה, "הקבלה הוא נדר דאורייתא... כל שמקבל על עצמו לעשות דבר מצוה, הוה דאורייתא" (חתם סופר יו"ד סימן קו, אך יש שחלקו עליו על-פי דברי המהרש"ל בחולין שאיסור תורה הוא רק במנהג שנאסר על-ידי חרם). ובש"ת "הלכות קמנות" (תשובה ט') כתב, כי כאשר "הלכה רופפת בידך, פוק חזי מאי עמא דבר, כי פשוט הוא אשר באהבת ה' את עמו ישראל יסיר מכשול מדרכיהם ולא ימו כל העולם אחר היחיד, אילו סברתו דחוויה", כלומר מן השמים מסירים מנהגים מוטעים מקרב ישראל, ומנהג שנפשט בוודאי מקורו קדוש. וכן כתב רבי אליהו רגולר ("יד אליהו" פסקים סימן כה): "דמה שהמנהג מוסכם אצל כלל ישראל, הוא על-פי רוח הקודש שה' יתברך הופיע ביניהם, וממש כעל פי נביא הנהיגו, כי על-ידי הרצון והמעשה לשם-שמים מאיר השי"ת בכלל כנסת ישראל רוח הקודש איך לנהוג", והוא על-פי דברי הגמרא בפסחים (סו, א): "אם אינם נביאים בני נביאים הם", ויסוד לדבר זה דברי רש"י בספר "הפרדס" (עמ' שיה): "וישראל שבגלות, אם אינם נביאים - בני נביאים הם, ואלו ואלו נהגו במנהג הגון ונאה, ואין לשנות מן המנהג". ועוד בדברי חז"ל מצינו שאין לשנות ממנהג שהתקבל, כמו ביבמות (קב, א): "אפילו אם יבוא אליהו ויאמר אין חולצין בסנדרל, אין שומעין לו, שכבר נהגו העולם בסנדרל".

2. מנהגי ישראל

המנהג במהותו הוא דבר המתפתח ומשתנה במשך הדורות, ואף שמו מעיד על כך, שהוא מלשון התרגלות לעשיית דבר-מה באורח מסוים, ומקורו מהשורש נה"ג שבמקרא שמשמעותו הובלה והולכה, כמו "וינהג את הצאן אחר המדבר" שנאמר על משה רבנו בשעה שהיה רועה את צאן יתרו חותנו, ובלשון חז"ל קיבל משמעות של היה רגיל לעשות ואורח-חיים. וכבר בימי חז"ל הורו לעתים "פוק חזי מאי עמא דבר", ו"כל הלכה שהיא רופפת בבית-דין ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה היאך הציבור נוהג".

ישנם מנהגים קדמונים שהונהגו בידי הנביאים ואנשי כנסת הגדולה, כמו חיבוב ערבה בהושענא רבה, וישנם מנהגים מאוחרים יותר כמו תפילת ערבית, שבתחילה היתה רשות, ולאחר שנתפשטה בישראל נתקבלה כחובה. ישנם מנהגים שהתבטלו במשך הדורות מסיבות שונות, כגון תרגום התורה לארמית בשעת קריאת התורה בשבתות ובמועדים, מה שנשתמר רק אצל יהודי תימן, וישנם מנהגים שהתקבלו רק בחלק מעדות ישראל, כגון אכילת קטניות בפסח שרק האשכנזים נוהגים בו איסור, או נישואי שתי נשים בחרם דרבנו גרשום שרק מנהגים רבים התחדשו במשך הדורות כדי לחזק הלכות ואיסורים ולהעמיד להם גדר וסוגי, ואחרים התקבלו במקומות מסוימים לפי צורך השעה והזמן, מנהגים אחרים התקבלו על-ידי אנשים מסוימים שהיו צריכים חיזוק, כפי שכתב רבי יוסף אירגאס ב"שומר אמונים" (הדעה ג) "מאחר שלא כל האנשים

1. שמירת המנהגים

ישנה חשיבות גדולה על שמירת המנהגים שהתקבלו מדור-דור, אף כאלו שלא ידוע לנו כיצד התקבלו ועל-ידי מה, והשמירה עליהם מהווה ערובה לשמירה על המצוות כולן. והמציאות תוכיח, שאלו שהחלו לזלזל במנהגי ישראל, לבסוף התפקדו לחלוטין, כפי שאירע בדור ההשכלה למשל, "ואותן הסומכים על כל המקילין בהלכות, ומזולזלים בגדרים ולייגים... באים לידי תקלות", כדברי רבי חיים פאלאגי ב"חקקי לב" (סימן כא).

ובעניין זה מסופר על החת"ם סופר, שראה פעם את אחד ממשכילי פרשבורג שמקשט את ביתו כנהוג בפרחים, אולם לשנה הבאה ראה שחדל גם ממנהגו זה כשם שזנח מצוות רבות. אמר לו החת"ם סופר כי באמת צדק במעשהו זה, שכן בשנה שעבר עדיין היה מודה במקצת ולכן הוא חייב שבועות (שבועה), אבל עתה שהוא כופר הכל הוא פטור משבועות... (יש לציין, כי בנושא זה חל בלבול, כאשר הדעה הרווחת בעם, וכך מספרים לילדים הרכים, כי הר סיני התעטר כולו בשושנים ופרחים לכבוד מתן תורה, ואין לכך כל מקור בדברי חז"ל, אלא שהיו עשבים סביב הר סיני ולא בהר עצמו, כפי שדייק הלבוש ממה שנאמר "גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא" משמע שהיה שם מרעה, ומכאן הביא סמך למנהג לשטוח עשבים בשבועות בבתי-הכנסת ובבתים, ובתרגום שני נאמר שנהגו לפור שושנים ותפוחים בשבועות וללקט אותם, וכך גם תלקטו בני ישראל מבין האומות. המקור הראשון להוסיף על העשבים ולהעמיד גם אילנות, הוא ה"מגן אברהם", ונתן טעם מפני שבעצרת נידונין על פירות האילן ויתפלו אז על הפירות, אולם הגר"א מוילנא ביטל את המנהג מפני שהפך למנהג הגויים, וכנראה

שווים ולא כל השעות שוות, לכן כללה התורה קדושים תהיו, כלומר כל מה שתרגיש שהוא מותר" אצלך באיזו פעולה שתהיה, תהיה פרוש וקדוש ממנה, והעושה כן אינו עושה לפנים משורת הדין, אלא הוא דין גמור להאיש ההוא". ומכך נוצרו פולמוסים הלכתיים מה דינו של אדם שעקר למקום אחר, האם עליו לנהוג כמנהגו מאז ומקדם, או שמא עליו להתנהג כבני המקום שהלך לשם, וכן נחלקו בהלכה על הגדרת "מנהג המקום" ועוד.

על הוספת גדרים וסייגים כבר מצינו בדברי חז"ל, כמו ביבמות (כא, א) שדרשו "ושמרתם את משמרת" - "עשו משמרת למשמרת", וכן מצינו בחולין (ק, א) על רב שמצא בקעה וגדר בה גדר, ועוד בתחילת ימי בית שני מצינו על נחמיה שתיקן את איסור מוקצה כמובא בשבת (קכג, ב). ובעלי הדרוש דרשו את הפסוק "כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך", שהיא אזהרה על הגדרים. וכן כתב רבי יוסף שאול נאטנון ב"יד שאול", כי רבי זלמן מוולוז'ין אמר לרבו הגר"א בעת שלמד את דברי הגמרא ביבמות (כא, א) "אִיָּאן וְתִקְרַן וְתִקְרַן מְשֻׁלְמֵי הַרְבֵּה" - "ואמר עולא אמר רבי אלעזר, קודם שבא שלמה היתה תורה דומה לכפיפה שאין לה אזנים עד שבא שלמה ועשה לה אזנים", ודרשוהו על שניות לעריות, ואמר רבי זלמן כי יש לו ראייה מהתורה בפסוק "והאזנת למצוותיו" והיינו שמצווין אנו שנעשה אזנים למצוות, והיינו כמו שניות לעריות שהוא אוזן לתורה, "והגאון הנ"ל קילסה מאוד".

במרוצת הדורות תכפו והתרבו המנהגים, האיסורים והגדרים, וכבר כבר על-כך השל"ה הק' (דף כה, ב' בית החכמה), כי ככל שיש התפשטות זוהמת הנחש צריך יותר ביותר לגדרים, כפי שנאמר "ופורץ גדר ישכנו נחש", ולדבריו כל החומרות שמוסיפים במשך הדורות הכל הוא מדאורייתא, וכן כתב רבי חיים פאלאג'י (בסוף "ראה חיים"), כי בדורות האחרונים יש להיזהר מאוד בחומרות יתירות גדרים וסייגים, כי נגד מה שמוסיף הסטרא אחרא כוח צריך להתגבר נגדם. ויש בגדרים אלו גם הצלה מהאיסור עצמו, כפי שכתב החיד"א ב"כסא דוד" (דרוש כז): "שאם תלך בדרך טובים לפנים משורת הדין, אז אם איזה פעם אתה עובר, יהיה על הסייג ולא על העיקר", ובכך גם הסביר החיד"א ב"שם הגדולים" את צריכת מציאת הזוהר, על "כי גבר היצר להחטיא, אנו צריכים לכל החומרות שיתגלו". ורבי אהרן קוטלר אמר (משנת רבי אהרן ח"א עמ' ריח), שאף שרגילים לחשוב שבדור שהוא רופף בתורה יש להסתפק במועט ואין להרבות בסייגים וגדרים, הרי שזעת חז"ל היא להיפך, כפי שמצינו על רב שמצא בקעה וגדר בה גדר, ומפרש ש"י (עירובין, א) שעמי הארץ היו מזוללים במצוות ולכן החמיר עליהם לעשות סייג כדי להרחיקם מהעבירה כאדם הגודר בקעה פרוצה לשומרה, ולכן יש דווקא להעמיד גדרים לכל אחד לפי מצבו הרחוני, ולעשות כל טעדיך להתרחק מן החטא ולהתקרב לעבודה.

מעניין אפוא לראות בקצב התפתחות הדורות, כיצד לעתים הופכים הנכדים ובני הדור האחרון להיות אדוקים יותר מאשר זקניהם ורבותיהם, כמשקל נגד לירידת הדורות. ברם, אף שבדרך כלל הדבר מבורך כדי להוסיף גדרים וסייגים ולחזק ברכיים כושלות, הרי שלעתים יש בזה גם טעם לפגם כאילו הדורות האחרונים טובים מראשונים כמלאכים. וכך מסופר בקובץ "המאור" (שנה לט חוברת ג) על רבי מיכאל הכהן שווארטץ מטאקאי שבהונגריה, שפעם ביקשו החסידים בעירו לייסד מניין חסידי לעצמם אלא שהתנגדו לכך פרנסי הקהילה שנהגו במנהג אשכנז (אף שבבית המדרש הגדול התפללו

בנוסח ספרד! ולפי המסורת היה זה בעקבות ביקורו של רבי לוי יצחק מברדיטשוב שעבר בעיר, ועשה על בניה רושם כה גדול, עד שלכבודו שינו את נוסח התפילה לנוסח ספרד), וכשביקשו האברכים להעמיד את בית הכנסת בלי לקבל רשות, התנגד לכך ר' מיכאל, ושהחסידיים סנטו בו שכבר 'נתחמק' ואינו יודע ערכו של בית כנסת חסידי, השיב להם: "חז"ל אמרו על יוחנן כהן גדול ששימש בכהונה גדולה שמונים שנה ולבסוף נעשה צדוקי, והרי הדבר פלא, שכן היה לכל הפחות צריך להיות בן מאה שנה וכאילו עבר ובטל מן העולם (יש לציין, כי הריטב"א בקדושין סו, א גרס 'ארבעים שנה'), ואילו תאוות כבר יהיו לו כבר שיטו אותו מדרך הישר? ומה פתאום נכנסה בו רוח שטות כזו? אלא ייתכן בדרך צחות, שכיון שיוחנן האריך ימים כל-כך נמצא דמנהגיו היו עליפי רבותיו של כמה דורות שלפני דור הצעיר, ודרך כל דור להיות 'מחמירים' טפי מדור שלפניהם, נמצאו למזיד שבסוף שמונים שנה נתחדשו כל-כך חומרות חדשות שלפניהן הוא הוא צדוקי ('מאדעריניירט')... ואף אני שהתגדלתי אצל רבותי, יודע אני שאין עושים מחלוקת בשביל בית כנסת חדש, אם גם הראשון כשר". למעשה, התקבלה שם בסוף הרשות לבנות בית כנסת חסידי ללא עזרת נשים, כדי שיישאו מסונפים לקהילה המרכזית.

כך גם אירע עם תקנות הקהילה ומנהגיה, שקיבלו לעתים משנה תוקף יותר מאשר הלכות מפורשות, ועל כך מספר רבי יקותיאל אריה קאמלהאר בספרו "דור דעה" (סקירה כללית על חכמי התורה במשך מאת השנים ת"ק-ת"ר, ור' יהודה לייב מימון המשיך וכתב את סדרת "שרי המאה" על חכמי התורה של מאת השנים ת"ר-ת"ש, אף שעל אמינותו פסקו רבים והחוקר גרשום שלום כתב בכרך העוסק בחסידות כי הוא "מוקדש כולו לזכרונות על החסידות הקדומה, קצת פולקלור, קצת היסטוריה והרבה שקר", וגם בתו כתבה כי הספר "לא נועד להביא עובדות יבשות ואיננו היסטוריים גרידא, מטרתו היתה למסור את נפש התקופה והרוח שפייעמה בקרב אישיה", והבדחנים היו אומרים, כי למימון היו שני שקים גדושים למרגלותיו, בראשון שמות של גדולי ישראל שחיו במאה זו, ובשנייה אגדות וסיפורים שהתהלכו בעם, והוא זיווג ביניהם...), במאמר על ה"שאגת אריה": "נוהגים היו שמה במיץ (אמור 'מין', ובפי הצרפתים: 'מס'), היא העיר מן שבצפון-מזרח צרפת על גבול גרמניה ולוקסמבורג), שבבוא רב חדש לכאן פאר בעדתם, היו האקרו"ט מביאים לפני הרב את פנקס הקהלה, כי יכתוב הרב החדש שם 'תקנה' חדשה, וכאשר הביאו את הפנקס לפני השאגת אריה לתכלית זה, אמר להם כי יניחו את הפנקס אצלו לימים אחדים ויתישב בדעתו מה לכתוב בו. עברו ימים אחדים, ובאו האקרו"ט לקחת הפנקס והביטו בו מה שכתב, המה ראו וכן תמחו, כי כתב שם את ה'עשרת הדברות'. אמר להם הרב שאגת אריה, דעו לכם כי הדבר פשוט ואין כל פלא, כי בראותי שעל מנהג הכתוב בפנקס, אתם שומרים ומפקחים הטב הדק שלא ישונה חס ושלוש כחוט השערה ולוחמים הנכם גם עם הרב אבד"ק, בגלל אשר רצה לשנות המנהג ב'אקדמות', ועל עשרת הדברות אתם עוברים בשאט-נפש, על כן כתבתי את עשרת הדברות בתור תקנות הקהלה בפנקס, למען אשר תשמרו גם אותם בדיוק במסירת נפש, כמו תקנת האקדמות אחר ברכת התורה".

כיוון שהמנהג במהותו הוא דבר המתפתח, מתהווה ומשתלשל בהתאם לסיבות שונות, קשה להכריע ולקבוע מהו מנהג מחודש ומהו מנהג ותיק שכבר נהגו בו הקדמונים. כלומר, מי יביא לנו סכינא חריפא כדי להפסיק לנו בין המנהגים הקדמונים שאין לזלזל

בהן וממקור קדוש יהלכון, לבין מנהגים מחודשים שהתחדשו בדורות האחרונים, ואפילו בדורנו אנו. ואם מצינו מנהג שמתפתח לנגד עינינו, האם יש לדחות אותו בטענה של "חדש אסור מן התורה", או שמא יש להסכים לו בטענה של מאי חזית לקבל מנהג פלוני שנהגו בו דור הקודם, אף בלי לדעת מי התחיל לנהוג בו ומדוע, ולדחות מנהג חדש. העניין כמובן מעורפל וסתום, נדרש לכאן ולכאן והרבה פנים יש לו.

3. מנהג בטעות

על אף כל האמור על חשיבות השמירה על המנהגים, אף אלו המחודשים והמאוחרים, ברור הדבר כי יש לאמצעם ולחזקם בתנאי שאינם סותרים הלכה או מנהג ותיק, וכל המבקש להוסיף וליתר קדוש ייאמר לו. ואפילו מנהגים שלא נודע מקורם וטעמם אין לבטלם, כפי שכתב הרמ"א "אין לבטל שום מנהג או ללעוג עליו, כי לא לחינם הוקבעו", והחת"ס סופר אמר שאין ללעוג על מנהג ישראל אפילו כאלו שנעלם טעמם מאיתנו, כי ממקור מים חיים הם נובעים, "ורגיל אני לומר, כי כל המפקפק על נימוסים ומנהגו, צריך בדיקה אחריו".

אך כאשר מדובר במנהג שהשתרש בטעות ואינו מנהג ותיקין, התירו לבטלו, וכן כאשר נשתנו הנסיבות והתנאים כפי שכתב הבאר היטב בשם מהר"ק "אם נשתנה העניין ממשך היה בזמן הראשונים רשאים לשנות המנהג לפי הזמן", ויותר מזה כאשר יש במנהג משום סרך איסור, בוודאי, שיש לדחותו ולבטלו כפי שכתבו הפוסקים, ואין אומרים בזה "מנהג מבטל הלכה" (מקור מונח זה בירושלמי בבא מציעיא, כו, ב: "אמר רב הושעיה, זאת אומרת המנהג מבטל את ההלכה", אולם יש שסייגו את הדבר בדיני ממונות בלבד, כמו שכתב הרשב"ש. ועל דא אמרו בצחות, כי מכאן ראייה לאלו שמקבלים הלוואה ואינם פורעים, שכן מנהג העולם שלא להשיב הלוואה, והמנהג מבטל את ההלכה של פריעת בעל-חוב מצווה... ואילו רבי אורי מסטרליסק אמר, כי זה טעם המנהג בין החסידים לשתות מעט י"ש ולומר לחיים על כל צרה שלא תבוא, כי לחיים בגימטריה מנהג ומנהג משבר ומבטל הדין), אף שלעתים נהגו להיפך ודחו הלכה מפני מנהג, כמו ההיתר לרקוד בשמחת תורה לכבוד התורה והוא דוחה שבות דרבנן.

בעניין זה האריכו הפוסקים רבות, והוכיחו מכאן כי לעתים יש לבטל מנהגים אף שהשתרשו זה מכבר, אם אינם כפסק ה"שולחן ערוך" ורוב הפוסקים, ולדוגמה הזכירו את פסק הרמב"ם בתשובתו (פורסמה לראשונה בידי החוקר אברהם חיים פריימן הי"ד ב"תשובות הרמב"ם" ירושלים תרצ"ד), לאסור עמידה בעת קריאת עשרת הדברות מפני שהוא מדרכי המינים שאומרים שיש יתרון לעשרת הדברות על שאר פרשיות התורה, ואף שאנשי בבל נוהגים לעמוד בעשרת הדברות "אין טענה זו כלום, לפי שאם נראה אנשים בריאים וחולים, לא נחלה אנתנו את הבריאים כדי שיהיו שוים לחולים, אלא נשתדל להברות את החולים להשוותם לבריאים", כלומר אין לנו להתחשב בכל מנהג אלא לבדוק אם הוא עולה בקנה אחד עם דעת הפוסקים. וכן נשתמרה עדות על הגר"א מוילנא שביקש לעלות לארץ הקודש, כדי "שאפטר לכל הפחות ממנהגי פוליש", כמובא ב"תוספת מעשה רב" מפני רבי יעקב כהנא ששמע מפי הגר"א. ה"חיות יאיר" מספר על מנהג בזמנו, להוציא את ספר התורה בשעת אמירת פסוקי דזמרה, כדי להכינו לקריאת התורה, והוא התרעם על המנהג כדי שלא לגרום לבלבול התפילה ודרש להכין את ספר

התורה לפני התפילה, ואכן המנהג בוטל. וכן ביטלו בימינו את המנהג שנהגו חלק מיהודי מרוקו, לומר "ה' מלך וגו'" אחר ברכת המוציא בשעת טיבול במלח, והרי הוא הפסק גמור והוא מנהג בטעות ("ליקוט יוסף" שבת).

וכבר טבע רבנו תם את הביטוי "מנהג - גהנם למפרע", וכתב לרבי יוסף מאורלייניש כי "גם כתבת שאין לשנות המנהג, מפני הלעז. מנהג זה, גהנם למפרע. שאם שוטים נהגו, חכמים לא נהגו. ואפילו מנהג הגון אינו עוקר הלכה, אלא איסור רופפת" (תשובות בעלי התוספות סימן יא; ובשינוי לשון מעט ב"שליטי הגבורים" על המדכי, גטין סימן תמד). היו שהפכו את מטבע הלשון במשמעות הפוכה, ואמרו שמי שאינו נוהג במנהגים ידועים והופך את המנהג סופו שהוא יורש גהנם, ומי שמקיים המנהג ניצל מנהגם. והכוח נתון בידי הפוסקים היושבים על-מדין, לקבוע אילו מנהגים טובים וישרים ואילו יש לבטל ולשנות, ולא הותרה הרצועה חלילה להדיטוט מן השורה לזלזל במנהגי ישראל מימים קדמונים. וכן כתב ה"נודע ביהודה" (מהדו"ק חו"ד סימן 1): "מכאן ולהבא יהיה זרזי בודאי שלא יקפוץ לבטל שום מנהג, אף שהוא מנהג גרוע, בלי הוראת חכם הראוי להוראה". ואף כאשר מנהג תמוה לפניך, אל תמהר לפוסלה, בדומה למה שנאמר בירושלמי פאה (פ"ב ה"ה): "אמר ר' זעירא בשם ר' יוחנן, אם באת הלכה תחת ידך ואין אתה יודע מה טיבה אל תפליגנה לדבר אחר, שהרי כמה הלכות נאמרו למשה בסיני וכולהן משוקעות במשנה".

בעניין זה מסופר על ה"פני מנחם" מגור, שמיד עם התמונתו על העדה העדיף לשבת בספסל האחורי שברכב, והסביר במליצה למה אינו יושב במושב הקדמי כנהוג, כי אם יצטרך לומר דברימה למלווי, הרי יאלץ לטובב ראשו לאחור, וכאשר 'מנהגי' מתהפך הרי זה 'גינהם'...

ונאריך מעט בכמה מנהגים שהתחדשו בדורות האחרונים, ולא נמצאו להם מקורות קדומים, אך הנח להם לישראל.

4. פתיחת הידיים בברכת כהנים

מנהג חדש החל בשנים האחרונות, לעמוד בידיים פשוטות בפני הכהנים בשעת ברכתם, בצורה של קבלת שפע הברכה לידיהם. ואולי דימו זאת למנהג המובא ב"בן איש חי" (שנה א' פרשת וישג אות יב) שבשעה שאומרים "פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון" - "צריך להרים ידיו למעלה לקבל השפע לרמוז לקבלת השפע, וכן והיו הכרובים פורשי כנפים למעלה רמוז לקבל השפע למעלה, ולכן אמר הירמותי ידי אל ה' לקבל ממנו השפע והמתנה", וכן כתב בשו"ת "תורה לשמה" שהמנהג לפתוח הידיים בפסוק פותח את ידך הוא מנהג טוב, ש"מבקשים על פתיחת יד העליונה, עכ"ז לחזק הדבר אנו עושים פועל דמינוי בפתיחת ידיו", וכן כדי להמשיך את השפע.

המקור הראשון למנהג זה, מובא בספר "ברכך ה'" על ברכת כהנים, שם מסופר בשם "תלמיד שלמד בישיבת כפר חסידים, ששמע מפי בעל המעשה. אברך שהיה נשוי כשמונה או תשע שנים ולא זכה להפקד בזרע של קיימא, נכנס בשנה אחת בערב ראש השנה להתברך מפי המשגיח הגה"צ רבי אליהו לופיאן זצ"ל. אמר לו המשגיח: 'מקובל' שברכת כהנים בראש השנה וביום כיפור הוא זמן מסוגל לישועה, לכן אתה - וכן אשתך - בעזרת נשים, תעמדו בזמן ברכת כהנים בידיים פתוחות

לקבל את הברכה, ותכונו הבקשה וה' יעזור! ולתשעה חודשים נולד להם בנם הראשון". ובהערה שם נכתב: "המספר הנ"ל הוסיף, שעל-פי מעשה זה, הוא עצמו המליץ לזקוקים לישועות בכל מיני עניינים לעשות כדבר הזה, וגם בשאר ימות השנה, וראו נפלאות". ועוד מביא שם "ממקור נכבד אחר משמו של הגה"צ רבי אליהו לופיאן זצ"ל, שאמר זאת בלשון מופלג יותר 'אדם שיעמוד בשעת ברכת כהנים פעם או פעמיים בידיים פתוחות כדי לקבל הברכה - אי אפשר שלא תיענה בקשתו מן השמים'. וכפי הנראה לי זה לא ממקור אחר, אלא שינוי לשון בלבד". אלא שהוא ממשיך וכותב, ש"יש מי שיצא לערער על נכונות שמועה זו כלל וכלל, לאחר שבדק את הדברים עד היכן שידו מגעת, ואע"פ ואומר, ודאי שיש הבדל גדול אם הדברים הללו יצאו מפי של המשגיח הגאון הצדיק רבי אליהו לופיאן זצ"ל או לא, אבל עצם הדבר, דהיינו לעמוד לפני הכהנים כשידי פתוחות בצורת קבלת הברכה, לכאורה יש לזה יסוד ושורש גדול, והוא על-פי המתבאר ועולה מכמה מקומות, שתנאי ראשון בקבלת הברכה והשיעור בזה הוא כפי אמונת לבו של המתברך בכוח הברכה וסגולה באמת... על-ידי זה הוא פועל פעולתה של הברכה ומכוח זה הוא מתברך... ועל-כן בעשות האדם מעשים כגון אלו - הנחת הידיים לקבל הברכה, הוא עושה עצמו לכלי מחזיק ברכה מכוח אמונתו בברכה כנ"ל, ועל-ידי יתברך וייענה מן השמים בכל משאלותיו לטובה", ולהלן הוא ממשיך ומסמין את הדבר למנהג המובא במדרש 'וזהוהי', שבשעה שהכהנים מברכים את ישראל "צריכין כל העם לנווד ממקומן ולהתקרב לברכה", וכן כתב הרוקח על הפסוק "וישא אהרן את ידו אל העם, מלמד שהעם נוסעים ממקומם לעמוד לפני הכהנים".

הנהגה זו כסגולה מרבי אליהו לופיאן, ולא דווקא בימים הנוראים, מובאת גם בספר "נטעי אליהו" לזכר רבי אליהו לופיאן: "סגולה מבעל לב אליהו זיע"א בשם תלמידו הרב נחמן בולבין שליט"א, הרוצה שתייענה בקשתו מן השמים, יעמוד כנגד הכהנים בפרשם כפיהם לברך את העם, ויצרף ב' כפות ידיו ויפשטם כמקבל בהם דבר, ובעת ברכתם ירהר הבקשה, ובודאי יענה מן השמים". בדומה לכך נכתב גם על רבי שמואל יעקב בורנשטיין ראש ישיבת חברון, שהיה נוהג לעמוד מול הכהנים בריכוז והתרגשות, "והיה נושא ידיו ברעדה כלפי מעלה כמקבל את ההשפעה מלמעלה".

וראו לציין את דברי המקובל הנודע רבי שמשון מאוסטרופולי ה"ד, כמוזב ב"ארץ החיים", כי שלושה זמנים מסוגלים לעת רצון, בעת נשיאות כפיים, בעת פתיחת ארון הקודש ובעת הגבהת ספר התורה, ו"על כן, מי שיש לו איזו בקשה, יבקש בעתים הללו ובטח יקובל תפלתו".

5. הקראת ברכת כהנים בלחש

רבים מבעלי התפילה בדורנו נוהגים להנמיך את קולם בשעה שמקריאים לכהנים את פסוקי הברכה, ואין לכך כל מקור וטעם כפי שכתב בשו"ת "ציץ אליעזר" (הלק יד סימן ז): "איינו מוצא לנוהג זה שום מקור לא בגמרא ולא ברמב"ם וטור וש"ע ונ"ב, ואילו אלו הנוהגים כן, ניכר הדבר כאילו מנהגים זה הוא כדבר המקובל שלא ניתן להם לשנותו, אבל איה הבית: אב למנהגם זה? ואיזה נימוק יכול להיות בזה? וכן כתב בשו"ת "שבט הקהתי" (ח"ב סימן נח) שמה שנוהגים שהש"ץ מקריא בלחש אין לו שחר, והביאו ראיה מדברי המאירי בסוטה (לה, ב)

ש"שליח ציבור אומר יברכך בקול רם והם עונים יברכך בנעימה גדולה".

וכתב ב"ציץ אליעזר" שם, כי ייתכן שבאו לידי כך ע"פ המובא בוזהר פרשת נשא, אמור אל הכהנים בלחישו, אך בסוטה (לה, א) נאמר להיפך כה תברכו בקול רם שלא יאמרו בלחש, וכן אולי הגיעו לכך על-פי דברי בעל האשכול בהלכות ברכת כהנים שכתב שאת הברכה יאמרו הכהנים בלחש, וכתב בשו"ת "בית אפרים" טעם לכך, שהרי הכהנים בימינו הם רק כהני חזקה ואיך מברכים ברכת כהנים ולא חששו לאיסור של זר הנושא כפי עובר בעשה, ולכן מברכים את הברכה בלחש, כי רק אם ניכר שהזר מכוון לשם מצוות עשה עובר בעשה, אבל אם מברך לשם ברכה בלבד אינו עובר. ואולי כדי שהש"ץ המקריא לא ייחשב כזר המברך יחד עם הכהנים, באו החזונים והנמיכו קולם בלחש כדי להראות שאינו עושה זאת לשם מצווה ואינו בגדר זר שעובר בעשה. אולם למעשה כתב ה"ציץ אליעזר" ש"כל האמור הוא רק להמליץ על הנוהגים ככה, אבל למעשה אין לנהוג ולהנהיג כן, אלא יש למקריא להקריא בקול נשמע ולא בלחש, שנראה כאילו מקריא חסוישולם איזו תוכחה, ואין לחוש לכל האמור בהיות ולא נזכר מזה לא בגמרא ולא ברמב"ם וטור ושולחן ערוך ונשאי כליהם".

וכן העירו בקובץ "נועם" (ז, עמ' רב): "יש לעורר על המנהג שהש"ץ כשמיגע לברכת כהנים, מנמיך את קולו ומקריא בלחש, כאילו חסוישולם זהו תוכחה, ויש בזה טעות, שהדין שלא יגביה המתרגם קולו יותר מן הקורא או להיפך, זהו רק לענין קריאת התורה, אבל בברכת כהנים הוא מקריא לכהנים, ואחר-כך הם אומרים, ומה איכפת להם אם יקרא בקול רגיל שהתפלל עד עתה".

ובקובץ "זכרון שירת מרים" כתב מסברא וכן בהוראת רבי נתן קופשיץ, שהמקריא לא יגביה קולו יותר מהכהנים, ולדעתו "לכתחילה טוב שהמקריא ישתדל להשוות קולו לכהנים", אלא שמביא מרבי שלמה זלמן אויערבאך שאין צריך להקפיד על-כך, ומעניין לציין מה שמביא שם בשם רבי שלמה זלמן, שלכתחילה יברך הכהן בהברה הדומה שהציבור מתפלל בו, ולא בסגנון הברתו הוא.

6. מטאטא בחתונת בן-זקונים

מנהג מחודש בדור האחרון, בייחוד בקרב בני ירושלים, שבעת נישואי בן או בת זקונים, רוקד אביהם המחולתן עם מטאטא בשעת החתונה, וה'מחמירים' מוסיפים לפאר את המטאטא בציצים ופרחים והיד נטויה ("א' בעזים אויסגעפארט און באַצירט מיט שיינע בלומען, או מ'מאכט פון דעם אַ גאַנצע שפיל מיט גרויסע ציימעס"...) - "והייתם לי סגולה" עמ' 134), ויש שהפליגו ונכנסו לאולם החתונה עם מכונת טיאטו של כמש"...

לא ברור מהיכן מקור המנהג, אולם ללא ספק אין לו כל מקור בספרי המנהגים שבדורות העבר, ומסתברת ההנחה כי מקור המנהג מ"הלצה של בדיחה, כאל טאטוא הבן האחרון" ("פסקי שלמה" ח"ה, ושם כותב כי בעת שהשיא האדמו"ר מגור שליט"א את בן-זקונו, חיפש את מקור המנהג ולא מצא, ו"אף גדול לא נהג כן". אולם בעל "מטבע שטבעו חכמים" כתב ש"כן נהג הגאון משימלוי ועוד רבני אונגארין" וכן במשפחת רבי אשר זעליג מרגליות וחסידיו פינסק קרלין [ונשתמרה תמונה מהאדמו"ר שליט"א המוקד עם מטאטא עטוף בנייר-כסף בחתונת בת-זקונו], וכן העיד רבי פישל הרשקוביץ דיין בקלויזנבורג שכן נהגו בביתם לפני השואה, וב"אור תורה" כתבו

בורות", ומקורו מדברי רבי מאיר פאפירש ב"אור הישר" ומדברי בעל "חמדת ימים" (עו, א). אלא שכבר מצאנו מי שצייד בנישוק היד לאחר משמוש בדבר שבקדושה, כגון כאשר אי אפשר לנשק את ספר התורה עצמו מפני הדחוק, מנשקים את האצבע שנגעה בו, כמו בא ב"קיצור של"ה" והעתיקו ב"שערי אפרים" שער י' סעיף ד' (עוד).

תחת מנהג זה שאין לו מקור, יש הלכה מפורשת שיש לקוד מעט כלפי ספר התורה בשעת ההגבהה, כנפסק בשולחן ערוך (סימן קלד, ב) ומקורו ממסכת סופרים (פ"ד ה"ד), וגם הרמב"ן הזכירו בפרשת כ"תבוא, ודווקא בהלכה זו אין רבים נוהגים (וכמו הלכות מפורשות רבות שמשושים נזנחו ואין איש שם לבו עליהן, כגון התקנות שעשו זכר לחורבן, להויתר אמה על אמה בבית, לשייר בסעודה ובתכשיטים ועוד, וכבר התחבט ה"חיי אדם" למה לא מקיימים אותן). ואף שב"שלטי גבורים" (קידושין ד, ב) בשם הרי"א, שיש לעמוד בפני ספר תורה ולא להשתחוות, כי לא מצאנו בכל התורה שמשתחוים אפילו לארון קודש, כבר העירו עליו מתשובת מהרי"ק ש (רבי יעקב קאשטרו) בשו"ת "אהלי יעקב" שהביא ראייה לקידה בפני ספר תורה מדברי הזוהר שאומרים בשעת הוצאת ספר התורה: "אנא עבדא דקב"ה דסגידנא קמיה ומקמי דיקר אורייתיה בכל עידן ועידן", וכן כתב החיד"א ב"ברכי יוסף" שגם לשיטת הרי"א יש לכרוע וכוונתו היתה שאין להשתחוות ממש בפישוט ידיים ורגליים, ולכן יש שכתבו שיש להיזהר שלא לכרוע ממש, כאילו משתחוה לספר התורה עצמו, אלא לקוד מעט בדרך כבוד כלפי הנאמר בו.

את המנהג להושיט את האצבע לספר התורה מסכימים לדברי הגמרא במנחות (כט, א) "שלשה דברים היו קשין לו למשה עד שהראה לו הקב"ה באצבעו, ואלו הן מנורה וראש חדש ושרצים... ויש אומרים אף הלכות שחיטה", כי בכולן נאמר "זה", וכיוון שאומרים בשעת הגבהת ספר התורה "וזאת התורה אשר של משה" מורים באצבע כשם שהראה הקב"ה כביכול למשה. (ויש לציין, כי מנהג הספרדים וכן מנהג חב"ד, שלא לומר אלא "וזאת התורה אשר של משה לפני בני ישראל", ולא להוסיף כמנהג האשכנזים את ההמשך "על פי ה' ביד משה", שכן הוא רק חצי פסוק המופיע חמש פעמים במקרא, וכלל בידיו שכל פסוק שלא פסקו משה אנו לא פסקינו, ואף במקור האמירה במסכת סופרים נאמר רק הפסוק "וזאת התורה" בלי התוספת, וכן בכלבו ובסידורים העתיקים של רבי נפתלי הירץ ש"ץ מטרויוש ועוד, וכבר תמחו בעל "ערוך השולחן" ובעל "ליקוטי מהרי"ח" על המודפס ברוב הסידורים והמנהג הנפוץ לומר את חצי הפסוק הנוסף, והאחרונים כתבו כמה יישובים למנהג, כגון שדרך תפילה מותר לומר חצי פסוק, ורק בדרך קריאה או לימוד אסור, ועוד. ויש המשערים, כי בעבר היה המגביה קורא "וזאת התורה אשר של משה לפני בני ישראל" והציבור היה עונה "על פי ה' ביד משה", ואחרים באמת נהגו להשלים את הפסוק כולו "על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו את משמרת ה' שמרו על פי ה' ביד משה").

סמך נוסף הביאו מדברי הירושלמי בסוטה (פ"א, א) שהראו באצבע ואמרו אבל כבוד "זה" למצרים, וכן מובא בגמרא בתענית (לא, א) שלעתיד לבוא כל אחד מראה באצבעו ואומר "זה ה' קוינו לו", וכן אצל אסתר שהצביעה על המן ואמרה: "המן הרע הזה", ואצל משה שאמר ישראל: "זוה האיש משה לא ידענו מה היה לו" דרשו במסכת שבת (טז, א) שהשטן הראה להם את דמותו במיטה, וכן בתרגום

יונתן בן עוזיאל על הפסוק: "זה אלי ואנוהו" - "דהו מורין באצבעיהון". אך בספר "מנהג ישראל תורה" דחה את כל הראיות, מפני שבכל הפסוקים הללו נאמר הלשון 'זה' ועליו נדרש שהורו באצבע, אך לא מצאנו כן גם על לשון "וזאת", והרי במסכת חולין (מב, א) דרשו את הפסוק "וזאת החיה אשר תאכלו" - "מלמד שתפס הקב"ה מכל מין ומין והראה לו למשה, זאת אכול זאת לא תיכול", הרי שלא דרשו חז"ל את תיבת "וזאת" בלשון הוריה באצבע (אם כי בפירוש המזרחי שם מפרש שאף שם הראה לו באצבע), אם כי אפשר להסמך זאת למנהג שנענע את מגילת אסתר בשעה שאומרים את הפסוק "על כל דברי האגרת הזאת". אך גם אם נקבל את דברי הסימוכין של תיבת "זה" ו"וזאת", עדיין לא מצאנו מקור להצביע דווקא באצבע הזרת שביד ימין, כמנהג רוב האשכנזים כיום כאמור.

המקור הראשון להורות באצבע (ולא בורת), הוא רבי חיים פאלאג'י ב"ספר החיים" (סימן ג ע"א), ומסמך לכך (בדרך דרוש) את דברי המדרש רבה (פרשת במדבר ג, ג): "בראשונה כל מי שהיה מראה איקונין של מלך באצבע, היה נהרג, והתינוקות הולכים לבית המדרש ומראים את האזכרות באצבע, אמר האלקים ודגלו עלי אהבה וגודלו עלי אהבה", וכתב: "מכאן סמך למה שנהגו להראות באצבע לספר תורה בשעת הקמת ספר תורה... נראה דלזה סמכו להראות. כן כתב הרב דברי מרדכי ז"ל סימן ט'. ועיין מה שכתבתי בעניתי בספרי הקטן רוח חיים ב"ורה דעה סימן רפ"ה (אות ד') בס"ד" (בשו"ת "מנחת אשר" תמה על ראייתו מהמדרש, שהרי שם מדובר על תינוקות שבבית הספר המראים באצבע את מקום לימודם, ולא בקריאת התורה בבית הכנסת, ואף הוא מתמרמר על המובא לעיל, למה אין מקפידים על ההלכה המפורשת לכרוע כנגד ספר התורה "ולא ראיתי אחד מאלף שיקיים הלכה מפורשת זו", ולפניו תמה כן רבי צבי פסח פרנק בשו"ת "הר צב" או"ח ח"א סימן סד), ואף שהביא ראיתו מהפסוק "ודגלו" שקרינו 'וגודלו', לא כתב שמצביעים באגודל אלא באצבע, שכן בפירוש "עץ חיים" שם מפרש וגודלו מלשון גדלות, ולא על-שם האגודל שביד.

ובהמשך כתב רבי חיים פאלאג'י על המנהג להושיט את האצבע עם הציצית: "ורובא דעלמא נהגו לאחוזו בציצית שבטליתו ולנשק נגד הספר תורה, וכנראה דנהגו כן בשביל שלא להראות באצבע ריקם כלפי הספר תורה. ולפי המדרש הנוכר לעיל אין חששא כלל, ואולי נהגו כן על דרך שנהגו בברכת הלבנה לפי האחד מן הטעמים דהוא משום וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה'. ובעת הקריאה בספר תורה דבר בעתו להעלות בזכרונו את כל מצות ה' הכתובים בספר תורה הזה". וגם בספרו "לב חיים" (סימן קס"ג אות ו) מביא רבי חיים פאלאג'י את דבריו הנ"ל, ומוסיף לבאר הטעם של הושטת האצבע דווקא, הסמוכה לאגודל, ומסמך את דברי המדרש רבה (פרשת נשא פרשה יג פסקא טו), שבכל תיבה שניה מששת הפסוקים "תורת ה' תמימה" יש שם הוי"ה, "ולזה מניח התתן לכלה טבעת הקידושין באצבע שהיא כנגד שם הוי"ה כשתתחיל למנות מגודל, וכיון שאצבע רמוז לשם הוי"ה נאה ויאה להיות מורים הס"ת באצבע דוקא". ומקור קדום יותר להורות באצבע, הוא ב"ספר חסידים" (במהדורת 'מקצי נרדמים' מתוך כתבי פארמא); "ואדם שמורה באצבעו דברי תורה, יראה באצבע שאצל הגודל ימינו, שבו כתב הקב"ה את הלוחות",

ובציונים הסמיכו את דברי המדרש הנזכרים על התינוקות שמראים באצבע בבית הספר והקב"ה אומר ודגלו עלי אהבה, וכן במדרש רבה על שיר השירים: "אדם מניח ידו על האזכרה כמה פעמים ואינו ניוזק", אולם כל זה מדובר על אדם שמראה דבריתורה בספר, עליו להצביע דווקא באצבע, אבל אין כאן כל אזכור בעניין הצבעה בשעת הגבהת ספר התורה, אף שיש לדמות ביניהם. וכאמור, כוננת רבי חיים פאלאג'י להורות באצבע, ולא בורת, וחבל על מעתיקים רבים בדורנו שלא טרחו כלל לבדוק במקורות, והעתיקו זה מזה ללא אחריות כי מקור המנהג להצביע בורת הוא מדברי רבי חיים פאלאג'י, אך הוא כותב כן רק על אצבע.

רבים כותבים (ב"פסקי תשובות" ועוד), כי המקור למנהג להורות בורת הוא בספר "לקוט מעם לועז" פרשת כ"תבוא על הפסוק "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת", שהמנהג הוא להורות באצבע הזרת בשעה שמגביהים את ספר התורה, אך לא ידעו כי חלק זה לא התחבר על ידי המחבר הראשון רבי יעקב כולי מתורכיה, שכתב את פירושו עד פרשת תרומה בלבד, ולא על ידי החכמים אחרים שהמשיכו בעקבותיו את כתיבת הפירוש על-פי דרכו עד אמצע ספר דברים, אלא על ידי אחד מבני דורנו, רבי שמואל קרויזר ירושלמי, שהשלים את החיבור על דרך המחבר הקדמון החל מפרשת ראה עד סוף דברים (לרבות פרשת כ"תבוא ששם מוזכר מנהג זה), והוא כתב מה שראה שנוהגים בני דורנו. גם פוסקי דורנו שנשאלו על מקור המנהג, השיבו כולם כי אין לכך כל מקור, כגון רבי שמואל הלוי וואזנר שאמר באחד משיעוריו שאין לכך מקור, וכן בתשובות הגר"ח השיב שהמקור להצביע הוא בדברי רבי חיים פאלאג'י, אלא "עם האצבע ולא עם הזרת, והיום נוהגים כולם עם הזרת".

יש ממחברי דורנו שכתב, כי המנהג להורות בורת הוא "לבטא נגיעה עדינה של כבוד שיש לנו כלפי התורה", ובוודאי שאין הסבר זה מניח את הדעת. אחרים מצאו רמז בכך שתיבת "הזרת" עם הכולל עולה בגימטריא "תר"ג"; וכן על-פי דברי הש"ס"ה הק' (שער האותיות) שבכל יד חמש אצבעות כנגד חמשת הדיברות שבכל לוח משני לוחות הברית, והבן איש חי כתב בספרו "בניהו בן יהוידע" על כתובות כי הזרת היא כנגד "אנכי ה'" ולכן מצביעים בורת כיוון שקריאת התורה היא זכר למותן תורה ומצביעים בה כנגד הדיבור הראשון אנוכי; ויש שכתבו שהצבעה בורת באה להראות עד כמה הבנתנו בתורה קטנה כזרת; או מפני שלזרת אין תפקיד לתשמישי קדושה לעומת שאר האצבעות (באצבע מורים ללימוד כאמור לעיל מספר חסידים, על האמה כורכים את רצועות תפילין של יד, והקמיצה נועדה לכהנים לקמץ את המנחה בבית המקדש לכשיבנה במהרה, אך לזרת אין שימוש בקודש. אולם לעומת זאת כתבו אחרים, שיש להורות דווקא באצבע שהיא החשובה באצבעות, שהרי בברכות סב, א הובאו כמה טעמים למה לא מקנחים בימין אלא בשמאל, והפעולות שנמנו שם נעשות בעיקר באצבע); או כיוון שכל האצבעות מכוונות כנגד חמשת החושים, כפי שכתב רבנו בחיי על התורה (ויקרא ח, כג) והזרת כנגד חוש השמיעה, ולכן מורים בורת אל ספר התורה כפי שאמרו בני ישראל נעשה ונשמע בקבלת התורה ואוזן ששמעה על הר סיני; ויש שכתבו שהמנהג השתלשל מכך שאחוז את הציצית בשעת ההגבהה, וחשבו שיש להחזיקם

בין זרת לקמיצה כמו בקריאת שמע, ועוד רמזים נוספים, אך ברור שכל זאת לא יצא מרמזים גרידא ואינם נחשבים למקור ברור. רבי מאיר מאזוז מצא כדרכו רמז למנהג שהתחדש, בפסוק בבישעיה (מ, יב) "ושמים בורת תיכן" - "לרמז שאנו מאמינים בתורה מן השמים".

אחרים העלו את ההשערה המבדחת, כי המנהג החל בעקבות המנהג לחלק טבק בקריאת התורה, וכיוון שהמתפללים החזיקו באגודלם ואצבעם הצמודות את הטבק, לא עלתה בידם להצביע אלא באצבע הזרת הפנויה... ובהסבר זה נבין גם מדוע רק אצל האשכנזים חדר מנהג זה, שכן הם נוהגים להגביה את ספר התורה לאחר הקריאה, ואת הטבק חילקו כאמור לפני ההגבהה בשעת הקריאה, אולם אצל הספרדים (וכן חלק מהחסידים ותיקי היישוב בארץ שקיבלו על עצמם חלק ממנהגי "בית יוסף" מרא דארעא קדישא, והרמ"א כתב בסימן קלד, כי לכן סידר ה"בית יוסף" את דיני ההגבהה לפני קריאת התורה לפי שכן היה מנהגם, אולם מנהג בני אשכנז להגביה לאחר הקריאה) שנהגו להגביה את ספר התורה לפני הקריאה, כפי שמשמע ממסכת סופרים (פ"ד י"ד), וכן נאמר בספר נחמיה (פרק ה, ה) "ויפתח עזרא הספר לעיני כל העם, כי מעל כל העם היה, וכפתחו עמדו כל העם" - המשיכו להצביע כהרגלם באצבע. ומעניין להוסיף, כי שם בפסוק הבא נאמר: "ויענו כל העם אמן אמן בְּמַעַל יְדֵיהֶם, ויקדו וישתחוו לה' אפים ארצה", ומכאן אולי יש סמך שמנהגם אז היה לקוד בפני ספר התורה אותו הגביהו לפני קריאת התורה כאמור, והיו מניפים לכבודו את היד לכיוון מעלה, ולא דווקא בהושטת האצבע לכיוונו, אף שמסתבר יותר שאת הרמת היד עשו כדי לחזק את הסכמתם לברכת עזרא בבחינת נתינת תוקף לדבריו. (הביטוי 'מועיל' מעורר כיום חלחלה, מאז שהנאצים אימצוהו כהנפת היד קדימה בקו ישר עם הטיה מועטת כלפי מעלה, בליווי קריאה בשבחו של הצורך ימ"ש, אולם בעבר היה שימוש רווח בביטוי זה במשמעות של הצדעה בכבוד בהרמת היד, או להיפך במשמעות של ביטול דברים, כעין פנוף ביד בצורה המבטלת את דברי העומד לפניו). ויש ששיערו, שכיוון שיש מקומות שהצבעה באצבע נחשבת לדבר שלילי (וזה הסיבה שבאמריקה למשל, מניף התלמיד שמבקש לשאול בשיעור או רשות לצאת, את כף ידו, ולא את אצבעו כנהוג אצלנו), החליפו את המנהג והחלו להורות בורת, וגם זה טעם שאינו מתקבל.

ועוד בעניין ספר התורה, כיום נהוג שכאשר מעבירים ספר תורה ברחוב העיר, עוטפים אותו בטלית. אלא שלא נמצא לזה מקור ברור, אף שכנראה עשו זאת לכבוד התורה, שמא בשעה שמובילים אותה עוברים ליד מקומות שיש בהם אשפה מגולה, ואין זה מכבוד התורה, אף שגם על זה לא נמצא מקור בהלכה שיש להקפיד על כך. ויש אף המהדרים להוביל את ספר התורה בעשרה אנשים.

8. הטיית הראש ב"וקרא זה אל זה ואמר"

אף מנהג זה, של הטיית הראש לימין ושמאל ונכחו, ויש שאף כורעים מעט בעת ההטייה, באמירת "וקרא זה אל זה ואמר" שבקדושה - הפך לנחלת רבים טובים, אך לא נמצא לו כל מקור בהלכה כפי שכתבו פוסקי דורנו שנשאלו על כך, ויש שאמרו שאף נכנסים בכך לספק הוספה על חמש הכריעות שבתפילה.

בשו"ת "אז נדברו" (סימן לב) במענה לשואל שכתב: "עוד איני יודע אם כמה שנוהגים לסובב הראש לצדדים בוקרא זה אל זה ואמר שבקדושה, קודם פונים לשמאל כדרך שעושים בעושה שלום כמו שמבואר בשו"ע, או דדוקא התם לשמאל פונים והכא לא אלא לימין, כמו שנקוט בידינו כל פניות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין", השיב המחבר: "מה שפונים הראש כשאומרים וקרא זה אל זה אם לשמאל תחלה, לא ידוע לי, כיון שבכלל אין אנו נוהגים בזה להסתובב עם הראש, לכן אפילו הנוהגים כן אין להקפיד בזה מאיזה צד להתחיל, ובפרט שעצם אמירתו אינו מעיקר הקדושה ויש שאין אומרים אותו כיון שזה שייך להבעל תפלה, ובמקום לדקדק דקדוקי עניות באיזה צד לפנות הראש, יש ליתן כל התשומת לב לכוון למה שאומרים בין אם כל אחד אומר או שרק הש"ץ אומרים וכולם שומעים... ובעניינינו עושים הטפל לעיקר והעיקר לטפל". ולפלא שבשו"ת "רבבות אפרים" (ח"ה סימן קג) העיר, שעלפי דין יש להפנות את הראש קודם לימין ואחר כך לשמאל, "ואף שזה פשוט כתבתי, כי ראיתי אחד שעושה להיפוך, והערתיו לו והודה לי. ואמר לי שכן לימדוהו בישיבה, ואמרתיו להעלות הדין בכתב שידעו ולא יטעו", ויפה תמה בעל "כרע רבץ": "היכן יש דין כזה, דנקיט ליה בפשיטות ועוד מלמדים דין זה בישיבה"? ובעל "רבבות אפרים" עצמו חזר בו ממה שכתב שיש לפנות לימין, וסבר שאולי יש לעשות להיפך ולפנות לשמאל ואחר כך לימין כמו ב"עושה שלום", והביא כמה מכתבים מרבנים שכתבו לו בעניין.

יש שביקשו להביא ראיה למנהג מדברי הזוהר (פרשת נח דף עא, ב) "ומאי אמרי קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, אהדרו לדרום אמרו קדוש אהדרו לצפון אמרו קדוש אהדרו למזרח אמרו קדוש אהדרו למערב אמרו ברוך", אולם שם נאמר שבשעת אמירת "קדוש" פנו לארבעת צדדים, ולא באמירת "וקרא זה אל זה" לימין ושמאל. ובדרך הדרוש, מצאו מחברי זמננו טעמים שונים למנהג מחודש זה, כמו בסידור "תפילה לדוד" לעלוב שהטיית הראש הוא כדרך נוטלי רשות, וסמך לזה מדברי הפייטן במוסף ליום הכיפורים: "זמות ארבעה פנים לכל צד פונים ואומרים קדוש", וכן פירש רש"י על הפסוק: "וקרא זה אל זה ואמר" - "נוטלין רשות זה מזה, שלא יקדים האחד ויתחיל ויתחייב שריפה, אלא אס"ן פתחו כולם כאחד", וייתכן שההטיות הם כעין נטילת רשות זה מזה כעין המלאכים, וכמו שאנו מודמים עצמנו להם בדילוגים של קדוש קדוש קדוש, ועלפי זה כתבו שיש להטות הראש קודם לכיוון ימין, כמו כל פניות שאתה פונה פנה לימין תחילה, ולא דומה ל"עושה שלום" ששם הוא כלפי השכינה וכורעים לימין השכינה שהיא שמאל שלנו.

9. קפיצה לאחר עושה שלום

רבים מאיתנו מורגלים, שלאחר שפוסעים שלוש פסיעות לאחור ב"עושה שלום" שבסיום תפילת העמידה, וחוזרים שוב למקום הראשון, מקפצים מעט ברגליים כמו באמירת קדושה, והמהדרים קופצים שלוש פעמים ומקפידים שלא להחסיר חלילה מומינין שלושת הדילוגים. אולם אין כל מקור למנהג זה, וכבר העיר עליך ב"מנהג ישראל תורה" (סימן קכב ס"ק ג) שאין מקור לדבר, וכן ב"פסקי

תשובות" (ח"א סימן קכג הלכות תפילה עמ' תקכב): "ומה שישנם רבים הנוהגים לאחר שחזרו הג' פסיעות למקומו, שמדלגין ומקפצין קצת ברגליהם (קדושה) לא מציינו לזה מקור לא בכתובים ולא במסורת". ובהערות שם מציינן לשו"ת רבי חיים קנייבסקי שהשיב כן, אך מביא טעם מחכם אחד על פי הטעם לפסוע שלוש פסיעות המובא ב"בית יוסף" בשם "אורחות חיים" ורבי יצחק אבוהב, כנגד שלשה מילין שרחקו ישראל מהר סיני בשעת מתן תורה, ובשו"ת "חוט השני" (סימן נד) הוסיף על כך שאותן שלשה מילין שנתרחקו נתקברו על ידי מלאכים שנאמר "מלאכי צבאות יודוין יודוין" בהליכה ובחזירה (ולכן יש להקפיד לשוב שלוש פסיעות בסיום תפילת העמידה), וכשם שבקדושה מקפצים ברגליים כדי לידמות למלאכים כמובא במדרש תנחומא (פרשת צו), אזי גם כשפוסעים שלוש פסיעות שנעשו בידי המלאכים ומתדמים להם, לכן מקפצים שוב לאחר הפסיעות, אולם כמובן שאין בכך משום מקור מוסמך אלא כהסבר מאוחר להרגל העם, ושערי דרוש לא ננעלו.

ייתכן שהמנהג נוצר מכך שעל פי ההלכה יש להמתין בסיום התפילה עד שהחזן מגיע לקדושה, ששם נוהגים לנענע את הגוף ולשאת אותו מן הארץ, וכך התרגלו לקפץ ב"עושה שלום" כמו שלוש הקפיצות של "קדוש קדוש קדוש" בקדושה, ובייחוד לפי המנהג הראשון שרק החזן פתח את הקדושה, והציבור החל ב"קדוש קדוש קדוש", ומיד בחזירתם היו מקפצים והתרגלו לכך. מקור הקפיצה בקדושה מובא בשבלי הלקט בשם רש"י על הפסוק "וינועו אמות הספים מקול הקורא", ואחרים למדוהו מפסוקים נוספים, וב"בית יוסף" הביאו ממדרש תנחומא על הפסוק "ובשתיים יעופף" מכאן תיקנו חכמים לעוף על רגליו, אך ככולם לא נאמר שצריך לדלג ג' פעמים כפי שנוהגים כיום, וב"ערוך השולחן" כתב שאת כל שלוש הקדושות יאמר ב"עפיפה אחת" כלומר שלא יניח רגליו עד לאחר "ימלוך", אך נמצא מקור לג' קפיצות ב"בן איש חי" ועוד. וגם על כך יש לתמוה, למה לא נוהגים כהלכה שכתב הרמ"א (סימן קכה סעיף ב): "יש לישא העיניים למרום בשעה שאומרים קדושה, וכן מנענעים גופן ונושאים אותו מן הארץ", ורוב העם לא מקפידים על כך לשאת את העיניים (ונחלקו נושאי כלי השו"ע אם יש לעצום את העיניים המורמות או לא).

10. ישיבה בבית הכנסת בכניסה אקראית

ההמון רגיל, כי כאשר נכנסים לבית הכנסת לקחת דברימה או לקרוא לאדם אחר, יושבים וקוראים בו פסוק אחד (בדרך כלל את הפסוק "אך צדיקים", שאותו נהגו לומר לאחר התפילה כפי החיוב שיש לשהות מעט לאחר התפילה כדי שלא תיראה התפילה עליו כמשאו, ומהרש"ל כתב שהיה נוהג לומר פסוק זה, וכן נהג רבי מנחם מלונדושו כמובא בב"ח וט"ז או"ח סימן צג. ואולי מכאן התגלגל הדבר למנהג ישיבה בכל כניסה לבית המדרש, שכן יש פוסקים שכתבו שהשייה לאחר התפילה צריכה להיות בישיבה דווקא, וכן נראה מלשון הרמב"ם בהלכות תפילה פ"ד, טז "צריך לישב מעט אחר התפילה", וב"ספר חסידים" סימן יח "לפיכך צריך לישב מעט אחר התפילה", וגם זו הלכה מפורשת שאינה ידועה והתהמן אינו מקפיד עליה), אולם באמת אין חיוב לשבת ואפשר גם לומר פסוק בעמידה, העיקר שלא יהיה נראה כנכנס לענייני חולין בלבד (אך מסתבר שאין לקרות את הפסוק בעודו הולך, שכן אין ניכר

שהוא קורא לכבוד בית הכנסת).

וכך נפסק בשולחן ערוך (קנא, א) "ואם צריך ליכנס בהם לצרכו, כגון לקרוא לאדם, יכנס ויקרא מעט או יאמר דבר שמוענה ואחר כך יקראנו", ואפילו אם אינו יודע לקרות ולשנות, די בכך שישעה מעט בבית הכנסת ואחר כך ייצא, וכתב על כך הב"ח שדי בש"ה פורתא ואין חיוב בשיבה כלל, ומקיימים מצווה בעצם שהייה בבית הכנסת. וה"אליה רבה" חילק בטוב טעם בין ישיבה לפני התפילה ואחריה, שעליה כאמור יש שכתבו שיש לשבת דווקא, לבין כניסה לבית הכנסת לצורך דברימה שדי בעמידה או בש"ה פורתא, מפני שהישיבה לפני התפילה מטרחה ליישב דעתו לכוון בתפילתו ולזה צריך ישיבה, וכן אחר התפילה שלא תיראה עליו כמשאוי עליו לשבת מעט, אבל בכניסה לבית הכנסת לצורכו, העניין הוא לעשות שם מצווה כדי שלא ייכנס רק לעצמו, ועצם שהייה בו היא גם מצווה ודי בעמידה.

11. מנהג כפרות

נהגו ישראל מקדמת דנא לערוך כפרות בערב יום הכיפורים על תרנגולים, ומתפללים שהתנגול ילך למיתה והאדם ייכנס תמורתו לחיים טובים ולשלום. לא ברור מתי החל המנהג, אולם כבר בגמרא, במסכת שבת (פא, ב) מוזכר צמח ה"פרפיסא" שרש"י מפרשו על עציץ העשוי מכפות תמרים ומלא עפר וזבל בהמה, ולפני ראש השנה זורעים בו פול המצרי או קטנית וצומח, ובערב ר"ה נוטל כל אדם את שלו ומסובבו סביב ראשו שבע פעמים ואומר זה תחתי וזה חליפתי וזה תמורתו ומשליכו לנהר.

המקור הראשון למנהג עריכת הכפרות עם בעלי חיים, הוא רב ששנא גאון (נחשב לחותם תקופת הסבוראים וראשון הגאונים, והוא ראשון הגאונים שתשובותיו שרדו עד ימינו), כמובא בפסקי הרא"ש בסוף מסכת יומא. אולם היו שהתנגדו למנהג, ובראשם הרשב"א ששלל את המנהג וסבר שהוא מדרכי האמורי, ואף השתדל למנוע את המנהג בעירו ברצלונה, ואף על הרמב"ן אמרו שאסר את המנהג משום דרכי האמורי. הרמב"ם כלל לא הזכיר את המנהג, ולכן לא נהגו בני תימן, שנוהגים על פי פסקי הרמב"ם, במנהג זה. ובדודאי שאין טעם ועיקר למנהג בימינו, לערוך כפרות על תרנגולים אשר חוזרים לבעליהם אל הלול שברשותם, ואת שווי נותנים לצדקה, ואילו במקור המנהג היה לשחוט את התרנגול מיד ולחלק את בשרו לעניים או תמורתו במזון, וכך הרי הנוסח "זה התרנגול לך למיתה", ולא "ילך אל הלול". וכבר התרעם ה"חיי אדם" על מה ש"נדרש בלב ההמון שכל כפרת יום הכיפורים תולה בזה, וכמעט שכפרות ואכילת מצה נחשב להם למצוה אחת, וסוברים שאין להם כפרה ביום הכיפורים אם לא בתרנגול... ואי לדידי צייתי ואינם רוצים לבטל מנהג זה, טוב יותר היה להם לסבב את ראשיהם במעות... ותחשב להם לצדקה".

גם מרן רבי יוסף קארו התנגד למנהג זה, ופסק: "מה שנוהגים לעשות כפרה בערב יום כיפורים, לשחוט תרנגול על כל בן זכר ולומר עליו פסוקים - יש למנוע המנהג". הלכה זו מובאת בשולחן ערוך או"ח סימן תר"ה, ובו סעיף אחד, וכתרת הסימן הוא: "מנהג כפרות בערב יו"כ", אולם כותרת זו קוצרה,

ובדפוס הראשון (ויציאה של"ח), נכתב: מנהג כפרות ערב יו"כ מנהג של שטות הוא". כותרת זו מופיעה בחלק ממהדורות השו"ע, אולם החל ממהדורת אמשטרדם תס"ח (למעט מהדורות בודדות), קוצרה הכותרת כאמור ל"מנהג כפרות ערב יום הכיפורים", והושטו התיבות "מנהג של שטות הוא". מדברי הש"ך (בחושן משפט סימן שפו סק"ד) בדיני גרמי עולה, כי הוא סבור שהמחבר כתב בעצמו את כותרות הסימנים של השולחן ערוך, שכן כתב "וגם מלשון המחבר מה שרשם בתחילת הסימן ממה שמדבר הסימן", וכן דעת הפרישה שכתב בהקדמתו "ואף שכתב המחבר בראש כל סימן ציון פרטי במה הסימן מדבר", וכן כתב בשו"ת "שמחת כהן" בשם בעל "כפי אהרן" כי "המפתחות הכתובים בראש כל סימן הם מעשה ידי מרן בעצמו", ותמוה אפוא מי הרחיב עוזו בנפשו לשלוח יד בלשונו של המחבר.

ואכן בשו"ת "שמש צדקה" (או"ח סימן כג) לרבי שמשון מורפורגו הרופא רבה של אנקונה, מעיד: "ואסאדנא עלי שמים וארץ, איך בימי חורפי בהיותי מתאבק בעפר רגלי גאון ישראל כמהר"ר אבוהב זלה"ה, שמעתי ממנו שהדברים הרשומים בש"ע א"ח קודם סיי" תרה, מנהג כפרות בעיה"ך [- בערב יום הכיפורים] מנהג של שטות הוא, קבלה היתה בידו שאינם דברי מהריק"א [רבי יוסף קארן], אלא דברי מסדרי הסימנים והמפתחות. והראה שהמחבר לא כתב בפנים אלא יש למנוע המנהג ולא הליגי עליו", והכתרת נכתבה אס"כ בדי המדפיסים. אולם בן דורו של רבי שמואל אבוהב, רבי אברהם יוסף שלמה גראציניי המכונה א"ש ג"ר, כתב בהגהותיו שבכתב יד על השולחן ערוך, כי מסדר הכותרות היה תלמיד עוזר של מרן רבי יוסף קארו: "שמעתי מחכמי הדור, ובפרט מהגאון מופת הדור כמוהר"ר נתנאל טרובט זצוק"ל, מ"ו וקרובי, כי דברים הללו אינם מהרב הגדול המופלא בדורו כמוהר"ר קארו ז"ל, רק דברי תלמיד אחד שכתב כן כשהיה מסייע לרב הנ"ל, לכתוב כללי דיני ספר שולחן ערוך זה, על כל סימן וסימן, ושכך קבל מרבותיו ודאי". מקור זה הובא בידי החוקר הנודע מאיר בנינו (בנו של ה'ראשון לציון' רבי יצחק נסים) במאמרו "אסופות" (ח"ג עמ' רסו), ושם גם מביא ציטוט מתוך כתב ידו של רבי יצחק הלוי ואלי ממודינא בספרו "לחם הפנים": "מה שכתוב על גבי סימן זה מנהג כפרות בערב יום כיפורים מנהג של שטות הוא, אינו מדברי רבינו ז"ל, אלא המדפיס שם אותו מדעתו, כך קבלנו מבנו של המדפיס עצמו הראשון שהדפיס השולחן ערוך. ובר"ך רחמנא דשקליה למטרפסיה מיניה בהאי עלמא דבן-בנו היה שוטה ובאמת אמר קרא שומר פיו ולשונו וכו'. אלא שבקובץ "עץ חיים" (ג) הועלו ספקות אם אכן קטע זה נכתב בידי רבי יצחק ואלי עצמו, שכן בכתב היד המקורי של "לחם הפנים" לא מופיע כל הקטע, והוא מופיע רק בכתב יד של מעתיקים שונים, וכנראה נרשם בידי אחד התלמידים (ושם במאמר מוכיח הכותב, כי הרבה כותרות בשולחן ערוך אינן ממצות את כל נושאי הסימן, וחלקן לקיות וחסרות).

מהמקורות שהובאו נראה, כי הכותרת של סימן תר"ה לא יצאה מתחת ידי מרן המחבר עצמו, אלא שלא ברור אם אף כל כותרות הסימנים אינן מעשי המחבר עצמו, אף ש"מעתיקי השמועה" דיין מהקדמת המחבר "והרוצה לבקש דין אחד לפעמים לא יוכל להבחין אם הוא בסימן זה או אחר... לכן ראיתי לעשות מפתחות אחרות, שמזכירן כל

הדינים הבאים בסימן ההוא בפרט ואחר כך כתבתי רמזי כל הדינים", ולכאורה "רמזי כל הדינים" הכוונה לכותרות. ואין זו רק שאלה היסטורית אלא גם הלכתית, שכן הכותרת של סימן קפה היא "לברך ברכת המזון בקול רם ויתר פרטים בברכת המזון", ואם כתבה המחבר עצמו, אנו למדים מכאן שכל מי שמברך ברכת המזון עליו לברך בקול רם, גם כאשר אינו מוציא אחרים ידי חובתם. או כפי שדייק בשו"ת "אור לציון" (ח"ב עמ' קצב) מכותרת או"ח סימן רפט "סדר סעודת שחרית של שבת", שמשמע המחבר נקט לדינא שיש לאכול את הסעודה דווקא בשבת בבוקר.

ראייה מעניינת כי אכן כותרות סימני השו"ע, או לפחות חלקן, לא נכתבו בידי המחבר עצמו, מצא רבי מאיר מאזוז באו"ח סימן רצא: "דין שלש סעודות בשבת", והרי שם בסימן לא מדבר אלא על סעודה שלישית בלבד, אלא שהמדפיס האשכנזי כתב כפי הרגיל בלשונם לקרוא לסעודה שלישית "שלוש סעודות" (והשתבש בלשון העם "שלושה"), והוא שניסח את הכותרת. אך מאידך הוא כותב שהכותרת של סימן תכו היא "ברכת לבנה" כפי נוסח הספרדים, ולא "קידוש לבנה" כנוסח האשכנזים (וכתב שמנהגם נכון יותר, שהרי קידוש לבנה היה רק בזמן בית המקדש כאשר היו מקדישים את החודש על פי עדים ואומרים "מקודש", מקודש).

רבי חיים קנייבסקי ביאר בכך את ההבדל בכותרות סימני ארבעת המינים, כאשר סימן תרמה נקרא "דיני לולב, תרמו - דיני הדס", תרמו - "דיני ערבה", ואילו סימן תרמו נקרא "דברים הפוסלים באתרוג" ולא "דיני אתרוג" כמתבקש, וזאת מפני "שהמדפיס כתב הכותרות". בדומה לכך הסביר רבי יצחק יוסף בספר "מעתיקי השמועה" את כותרת סימן ע' בשו"ע אבן העזר "דין חיוב מזונות אשתו ובניו ואם חייב להשכיר עצמו", בעוד בגוף הסימן המחבר לא עוסק כלל בחיוב להשכיר עצמו לפרנסת אשתו, ורק הרמ"א כותב דין זה שם בסוף סעיף ג'.

מן העניין להביא את המוספר בספר "כתר שם טוב" לרבי שם טוב גאגין (חלק ד-ה עמ' 226): "אירע בימי מעשה, כי איש ספרדי מנשסתר מתו שני בניו זה אחר זה ברמינו, ולבו פחד ורחב פן ימות לו הבן השלישי. בקש מהחזן לשחוט עבורו תרנגול לכפרה, וכן עשה, והלכו שניהם בבית עלמין, שם הש"ך את התרנגול השחוט בתוך ילקוטו, ומרא וחצינא בידו, ובקשו מאת הגוי שומר בית העלמין לתת להם המפתח לפתוח שערי הבי"ע, והגוי הביט והציץ מאחורי הגדר ומצא כי הוציאו מילקוט צרור בגד מטובל בדם, וקברו אותו בצד אחד מהקברים וכסוהו בעפר. השוער לא אחר רגע וילך ויודיע עפ"י הטיליפון להממשלה, ואמר כי החזן פלוני קבר גוף מתבוסס בדמו וגו', והיתה אז עת צרה ליעקב כי חששו שמא הרגו ילד נוצרי, וכאשר חקרו ודרשו, וחפרו במקום ההוא ומצאו תרנגול, אז נחה ושקטה הארץ, תהילה לה' יתברך".

12. בני אדם - יושבי הישיב

ועוד בעניין נוסח הכפרות: תמוהה התחלת התפילה "בני אדם יושבי חושך וצלמות", שכן מהיכן נוספו התיבות "בני אדם" שאינן מופיעות בפסוק בתהלים? וגם בנוסח המובא בטור (או"ח סימן

תרה) נכתב כפי הפסוק "יושבי חושך" ולא מתחיל עם בני אדם, וכן ב"ספר האורה" המיוחס לרש"י (ח"א סימן צה), ואילו ב"כלבו" (סימן סח) מתחיל רק בפסוק "אוילים מדרך פשעם". אף שאפשר לדחוק ולהסביר, כי התיבות נוספו, כיוון שהפסוק עוסק באמצע עניין ואין לו הבנה ללא ההוספה של "בני אדם".

רבי אהרן לעווין ה"ד אב"ד רישא, בספרו "הדרש והעיון" (פרשת ויקרא מאמר קסט) העלה סברה, כי בכתביהיד נכתב "ב"א" והכוונה "ב"אומרים", להורות כי שני אנשים יכולים לקחת כפרה אחת, כדברי ה"מגן אברהם" (סימן תרה) בשם הלבוש, ששניים רשאים ליקח כפרה אחת כשם ששניים מתנדבים קרבן אחד (כמואב במנחת קד, ב), והמעתיקים פענחו את ראשי התיבות "בני אדם" במקום "ב"אומרים", עד שהתיבות הורות נכנסו לגוף התפילה בלי שום טעם. ועוד משער שם, כי במזמור ק"ז שבתהלים נחשבו ארבעה שצריכים להודות - הולכי מדבר, היוצא מבית האסורים, חולה שנתרפא ויורדי הים, וכשלושקחין הכפרה תקנו לומר רק הפסוקים המדברים מהודאת מי שהיה חולה ונתרפא - אוילים מדרך פשעם, וזה מפאת שענין התשובה אשר יעשה אז האדם בעמדו לפני יום הדין, הוא גסין מעין רפואת החולה, כי החטאים אשר יעשה האדם המה חלאי הנפש, ובשוב האדם מחטאיו, נחשב לו כאילו נתרפא מחליו... ולכן יש להודות לה' כאשר יודה החולה שנתרפא מחליו. אכן צרפו מתחילה אל הפסוקים הכוללים הודאת החולה שנתרפא, שני פסוקים מהודאת היוצא מבית האסורים, היינו הכתוב יושבי חושך וצלמות וגו' והכתוב יוציאם מחושך וצלמות וגו', כיון שיש להודאה הזאת גסין קצת יחס ליום הכיפורים, כי היום הזה יצא האדם זכאי בדינו, ונחשב גסין יוצא מבית האסורים. ועליכן היה נרשם מתחלה קודם הפסוקים בר"ת לסימן "ב"א", כלומר ב' אומרים, היינו שמתחלה קודם ההודאה העיקרית שיש לומר בשעת הכפרה היינו ההודאה של חולה ונתרפא, אומרים עוד שני פסוקים מהודאת היוצא מבית האסורים, הפסוק יושבי חושך והפסוק יוציאם מחושך, וברבות הימים נשתבש ונעשה מר"ת "ב"א" בני אדם, וכן נדפס מאז בסידורים. והוא מוסיף, כי רעיון זה מתאים לדברי ה"כלבו" דלעיל, שהחל בפסוק "אוילים מדרך פשעם" שהם הפסוקים העוסקים מהודאת חולה שנתרפא, והשמיט לגמרי שני הפסוקים יושבי חושך וגו' ויוציאם מחושך וגו', מהודאת יוצא מבית האסורים.

אולם ב"דרכי חיים ושלוש" (אות תשמב הערה ב) כותב, כי התוספת "בני אדם" כבר מוזכרת בספרי הראשונים ובכל הסידורים המדויקים, "ועוררני שנמצא באחד מהראשונים הטעם שהתחילו בתיבת בני אדם, כדי שלא להתחיל בדבר רע" (מקור הדבר שיש לפתוח בדבר טוב, הוא בירושלמי מגילה פ"ג ה"ה, וכן במסכת סופרים פ"ב ה"ב: "זה שעומד לקרות בתורה, פתוח בדבר טוב וחותר בדבר טוב", ופסק כן הרמ"א באו"ח סימן קלח ובו סעיף אחד "ויכון שיתחיל תמיד לקרא בדבר טוב ויסיים בדבר טוב"). ואכן נמצא הדבר בספר "לקוטי שושנים" (לרבי שבתי איש ליפשיץ ראב"ד אורשויו, מערכת כ"ף דף מא, ב), שם כתב כי בשו"ת "המצרף" (סימן קמג) לרבי משה קוניץ מאובן מובאת תמיהה זו: "על מה שאומרים בעת שעושין כפרות בערב יוכ"פ בני אדם יושב חושך, וקשה

הלא הני תיבות בני אדם אינם כתובים במקרא אצל יושבי חושך", ומצטט מתשובתו ש"עוד באחרית הראשונים אף במקומות שנוהגים לקחת כפרות ולאמור הפסוקים, לא התחילו בני אדם", אך מעיר כי "נעלם מעיניו דברי הרא"ש סוף מ' יומא, ששם כתב הני תיבות בני אדם", ושם כותב את הסיבה "למה תיקנו להתחיל בהני תיבות, אפשר לומר על"פ דרך שכתב הגאון ז"ל בחתם סופר (או"ה סימן י"ד) בטעם שאין מתחילין הקידוש וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאוד, כדי שלא להתחיל בדבר רע עיין שם, ואפשר לומר דמטעם זה גם כן אין נוהגים להתחיל והי ערב, על"פ שדרשו חז"ל והי ערב אלו מעשיהן של רשעים והבן, ואס"כ אפשר לומר דמטעם זה גס"כ אין נוהגין להתחיל ויושבי חושך ומתחילין בני אדם והבן".

מקור דברי הרא"ש הנוכרים הוא מתשובת הגאונים, וזה לשון הרא"ש: "וכך רגילין כאן, אוהו שליח תרנגול ומניח ידו על ראש התרנגול, ונוטלו ומניח ידו על ראש המתכפר ואומר וכו', ומחזירו עליו פעם אחת ואומר בני אדם וכו'". גם האבודרהם מביא את תשובת הגאונים, אלא שאצלו הנוסח שונה באופן מהותי: "כך רגילין כאן, אוהו שליח ציבור התרנגול ומניח ידו על ראשו ונוטלו ומניח על ראש המתכפר ואומר וכו', ומחזירו עליו פעם אחת ואומרים בני אדם וכו'", ולפי נוסח זה מתבאר, כי התיבות "בני אדם" אינן הוספה לנוסח שאומרים בזמן הכפרות, אלא שסדר הדברים ששליח הציבור עורך לכל אדם את סדר הכפרות, והחל מהפסוק "יושבי חושך" מתחילים בני האדם בעצמם לומר ולא שליח הציבור אומר, וייתכן אף שנחסרה תיבת "ציבור" מנוסח הרא"ש ויש להגיה "אוהו שליח ציבור", וכאמור לפי הסבר זה גם בנוסח ראשונים אלו אין להוסיף את התיבות בני אדם לגוף התפילה, והיא רק הוראה לאנשים המתכפרים לומר בעצמם את פסוקי "יושבי חושך", ואין הש"ץ אומר במקומם.

הסבר אחר להוספת התיבות "בני אדם", מובא ב"תורת שלום" (פרשת אחרי), כי הנוסח בנוי על לשון הפסוק "וידר ה' לראות את העיר וגו' אשר בנו בני האדם", והנוסח נדרש לזכות בדין בימים שבין ר"ה ליוה"כ שבשם השערים פתוחים, עיין שם.

מכאן כידוע הביטוי באידיש "ער קוקט ווי אַ האָן אין בני אדם", ובתרגומו הנפוץ "מביט כתרנגול בבני אדם", והכוונה לאדם נבער שמתבונן בדברימה ואינו מבין את משמעותו, כשם שהתרגול מביט בסידור התפילה בשעת הכפרות, ובוהה ללא הבנה במלים "בני אדם" שבתחילת נוסח הכפרות.

13. העמדת תרנגול בפני הדרשן

ובהמשך לעניין התרנגול, מן העניין להזכיר מנהג מוזר שהיה באלזס שבדרום גרמניה, להעמיד תרנגול לפני הדורש בסעודת הנישואין, ורבי יוחנן לוריא ביאר על"פ דרוש את הטעם לכך על"פ דרש.

אולם בספר "סגולה" העלה המחבר רבי יעקב ישראל סטל השערה, כי העלאת התרנגול נועדה כדי לסמן לדרשן מתי לסיים את דרשתו באמצעות קריאת הגבר, מעין שעון מעורר שבימינו. ובדומה לכך מובא מנהג בליסבון באותה תקופה, להעמיד שעון חול על תיבת הדרשן כדי לסמן לו מתי

לסיים את הדרשה. מסתבר, כי המכה של אותם דרשנים שאינם יודעים מתי לסיים, כבר היתה מאז ומקדם, וכבר התריעו על כך רבנו בחיי "ואע"פ שאמר החכם כי תועלת גדולה היא לדבר בפני רבים, אעפ"כ הזהיר שלמה למעט בדברים בצבור", ורבי יוסף חיון מליסבון "וכל המורה דברים מביא חטא, זה מוסר לדרשנים, הזהירם שילמדו דבריהם דרך קצרה, כי בדרך הארוכה יקוצו בה ותהיה להם לטורח ולמשא כבד".

וידועה מליצת החכם, כי לא לחינם נקרא רבי יהודה "ראש המדברים בכל מקום", מפני שהיה מקצר בלשונו, ואפילו את עשר המכות קיצר לשלוש מלים בלבד "דצ"ך עד"ש באח"ב", ומכאן ילמדו בעלי הדרשנים לקצר בדיבורם, כפי שדרשו ואמרו "ויאמר לקוצרים ה' עמכם".

ובעניין זה, כדאי להביא את הסברו המחודש של בעל הפירוש "בית הגדול" על פרקי דרבי אליעזר, בהקדמתו "פני הבית", כי לדעתו יש טעות סופר בדברי ההגדה שנאמר "רבי יהודה היה נותן בהם סימנים דצ"ך עד"ש באח"ב", והוא מתבאר בדרך כלל שרבי יהודה קיצר את עשר המכות לשלוש מלים בנוטריקון, ו"ספרים רבים נתקשו בהבנתו", אלא שלדעתו נפלה שם טעות סופר ויש לומר "רבי יהודה אומר, היה נותן בהם סימנים דצ"ך עד"ש באח"ב", והוא על"פ דברי המדרש רבה בפרשת כ"י תבוא על הפסוק "המסות הגדולות", שהיו המכות ממסות גופיהן של מצרים, ולדעת רבנן היו המכות נרשמות על גופם של המצרים, וכן אמרו בליקוט שמעוני תהלים על הפסוק (במזמור קה) "שמו בם דברי אותותיו" שהמכות היו נרשמות בגופן של המצריים, ולפי זה כוונת המאמר בהגדה של פסח, ש"רבי יהודה אומר, ש"היה נותן" - הקב"ה, "בהם סימנים" - במצריים, ואין הכוונה על המכות עצמן. כלומר, רבי יהודה חלק על חכמים שסברו שהמכות נכתבו בעשר מלים על גוף המצריים, ואילו לדעתו לא נכתבו אלא בשלוש מלים בנוטריקון דצ"ך עד"ש באח"ב, והכוונה במאמר הוא שרבי יהודה אומר, שהיה נותן הקב"ה בהם - במצריים סימנים, ולא כפי המשמעות המקובלת שרבי יהודה היה נותן במכות סימנים בנוטריקון. ואף שהפירוש נראה מחודש ביותר, אולם למעשה הוא מחוכם מאוד ומיישר את כל ההדורים, ואף דקדוק הלשון מתבאר בו יותר, שהרי המכות הן לשון נקבה (ולכן יש לומר "עשר המכות" ולא "עשרת המכות" כפי השגור), ולפי הביאור הרווח שרבי יהודה היה נותן במכות סימנים, היה צריך לומר "היה נותן בהן" בלשון נקבה, אך בביאור זה שהכוונה במצריים עצמם, הנוסח נכון "היה נותן בהם" בבני מצריים בלשון זכר - סימן". ועולה גם בקנה אחד עם הסימן שנתן רבי יהודה במשניות מנחות על מידות לחם הפנים, כדרכו לתת סימנים לזכירה ולקצר בדבריו.

ובעניין זה מסופר על ה"בית ישראל" מגור, כי פעם השתתף בסעודת שבע ברכות לחתן בן משפחתו שנשא אשה ממשפחה ליטאית, וראש הישיבה דרש באריכות אודות לימוד תורה לשמה, וכשיצא הרבי אמר בחריפות כדרכו: "הדרשן הזה בוודאי לומד תורה לשמה, שכן אמר התנא רבי מאיר באבות, שכל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה, והוא אכן מדבר דברים הרבה..."

להערות ותגובות: 5806777@gmail.com